

O'ZBEK TILIDA SHEVALAR VA ULARNING ADABIY TIL
TARAQQIYOTIGA TA'SIRI

Muallif:

Abdupattayeva Hilolaxon Abduqodir qizi

O'qish joyi:

*Andijon davlat universiteti. Filologiya va tillarni o'qitish fakulteti. O'zbek tili
yo'nalishi*

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada o'zbek tilidagi hududiy shevalarning shakllanish omillari, lingvistik xususiyatlari hamda ularning adabiy til taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida o'zbek tilining qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar qiyosiy-tahliliy metod asosida o'rganildi. Shevalarning adabiy til lug'at boyligini kengaytirish, uslubiy imkoniyatlarini boyitish va nutq madaniyatini rivojlantirishdagi o'rni aniq misollar bilan asoslandi. Shuningdek, badiiy adabiyot namunalari, xususan, Alisher Navoiy va Abdulla Qodiriy asarlaridagi dialektal birliklar tahlili orqali sheva va adabiy til o'rtasidagi uzviy bog'liqlik yoritildi. Tadqiqot natijalari shevalar adabiy tilning ichki taraqqiyot manbalaridan biri ekanini, ular tilning dinamik rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. Maqolaning ilmiy yangiligi shevalarning zamonaviy kommunikativ makondagi faolligi hamda ularning adabiy me'yorlarga ta'sirini kompleks yondashuv asosida baholash bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari o'zbek dialektologiyasi va adabiy til me'yorlarini takomillashtirish jarayonida nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.*

***Kalit so'zlar:** sheva, dialekt, adabiy til, lahja, til me'yori, lingvistik tahlil, leksik boyish, stilistik imkoniyat.*

Abstract: *This article examines the formation factors of Uzbek regional dialects, their linguistic features, and their influence on the development of the literary language from a scientific and theoretical perspective. The study analyzes phonetic, lexical, and grammatical characteristics of the Karluk, Kipchak, and Oghuz dialect groups using a comparative-analytical method. Particular attention is paid to the role of dialects in enriching the vocabulary of the literary language, expanding its stylistic potential, and contributing to the development of speech culture.*

In addition, dialectal elements found in the literary works of Alisher Navoiy and Abdulla Qodiriy are analyzed to demonstrate the organic relationship between dialects and the literary language. The findings indicate that dialects serve as one of the internal sources of the literary language's development and function as an important factor in its dynamic evolution.

The scientific novelty of the research lies in its comprehensive assessment of the active use of dialectal features in the modern communicative space and their impact on literary norms. The results of the study have both theoretical and practical significance for Uzbek dialectology and for the further improvement of literary language standards.

Keywords: *dialect, literary language, vernacular, linguistic analysis, language norm, lexical enrichment, stylistic development.*

Kirish

Til jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida doimiy rivojlanish jarayonida bo'ladi. Har bir milliy til o'z ichki imkoniyatlari, tarixiy taraqqiyot bosqichlari va hududiy xususiyatlari asosida shakllanadi. O'zbek tili ham ko'p asrlik tarixiy rivojlanish jarayonida turli lahja va shevalar ta'sirida boyib, mukammallashib borgan. Shevalar tilning tabiiy yashash shakli sifatida xalqning turmush tarzi, madaniyati, urf-odati va dunyoqarashini o'zida aks ettiradi.

O'zbek tilshunosligida shevalarni o'rganish masalasi alohida yo'nalish — dialektologiya doirasida tadqiq etilib kelinmoqda. Mazkur yo'nalishda olib borilgan

ilmiy izlanishlar shevalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlash, ularni tasniflash hamda adabiy til bilan munosabatini belgilashga qaratilgan. O'zbek tilining qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalari negizida shakllangan shevalar tizimi adabiy til taraqqiyotining muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Adabiy til ma'lum me'yor va qoidalarga asoslangan bo'lsa-da, uning boyishi va takomillashuvi ko'p jihatdan xalq og'zaki nutqi, xususan, shevalar bilan chambarchas bog'liqdir. Shevalar lug'at tarkibini boyitish, obrazlilik va ifoda imkoniyatlarini kengaytirish, milliy koloritni saqlashda muhim vazifa bajaradi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda shevaga xos birliklarning qo'llanishi asar tilining tabiiyligi va hayotiyligini ta'minlaydi.

Bugungi globallashuv va axborot almashinuvi jadallashgan sharoitda shevalarning adabiy tilga ta'sirini qayta ko'rib chiqish zarurati yuzaga kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va og'zaki nutq amaliyotida dialektal unsurlarning faol qo'llanilishi til me'yorlari masalasini yanada dolzarb etmoqda. Shu bois o'zbek tilidagi shevalarning lingvistik xususiyatlarini tizimli ravishda tahlil qilish hamda ularning adabiy til taraqqiyotidagi o'rnini aniqlash ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi shevalarning asosiy xususiyatlarini yoritish, ularning adabiy til bilan o'zaro munosabatini tahlil qilish va til taraqqiyotidagi o'rnini ilmiy asosda baholashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

O'zbek tilshunosligida shevalarni o'rganish masalasi dialektologiya yo'nalishi doirasida izchil tadqiq etib kelinmoqda. Bu boradagi ilmiy izlanishlar, avvalo, o'zbek shevalarini tasniflash, ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlash hamda adabiy til bilan munosabatini belgilashga qaratilgan.

O'zbek dialektologiyasining shakllanishi va rivojlanishida bir qator olimlarning ilmiy ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Shuhrat Rahmatullayev o'z tadqiqotlarida o'zbek shevalarining lug'aviy tarkibi va ularning adabiy til bilan o'zaro aloqadorligini yoritgan. Olim shevalardagi leksik birliklarning

adabiy tilni boyitishdagi o'rnini alohida ta'kidlab, ularni milliy til taraqqiyotining ichki manbasi sifatida baholaydi.

Shuningdek, Abduqodir Shukurov tomonidan o'zbek shevalarining hududiy xususiyatlari, ularning tarixiy shakllanish jarayonlari va tasnifi masalalari keng tahlil qilingan. Tadqiqotlarda qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalari negizidagi shevalarning o'ziga xos fonetik va morfologik belgilariga alohida e'tibor qaratilgan.

O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti va adabiy til me'yorlarining shakllanishi masalalarini yoritishda Eshmuhammad Qilichevning ilmiy qarashlari ham muhim o'rin tutadi. U adabiy tilning normativ xususiyatlari va uning xalq og'zaki nutqi bilan uzviy bog'liqligini asoslab bergan. Olimning fikricha, adabiy til taraqqiyoti shevalardan uzilgan holda tasavvur etib bo'lmaydi, chunki ular tilning tabiiy rivojlanish manbai hisoblanadi.

Bundan tashqari, o'zbek tilshunosligida sheva va adabiy til munosabati masalasi badiiy adabiyot tili misolida ham ko'rib chiqilgan. Tadqiqotlarda yozuvchilarning asarlarida dialektal birliklardan foydalanish usullari, ularning obraz yaratish va milliy koloritni ifodalashdagi ahamiyati yoritilgan. Bu jihat shevalarning nafaqat og'zaki nutqda, balki yozma nutq amaliyotida ham muhim o'rin egallashini ko'rsatadi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy ishlarda asosan shevalarning tasnifi va lingvistik tavsifi ustuvor bo'lib, ularning zamonaviy kommunikativ makondagi faol qo'llanilishi hamda adabiy me'yorlarga ta'siri yetarli darajada kompleks tahlil qilinmagan. Mazkur maqolada aynan shevalarning adabiy til taraqqiyotidagi funksional o'ri va hozirgi davrdagi ta'sir mexanizmlarini tizimli yondashuv asosida yoritish ko'zda tutiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda o'zbek tilidagi shevalarning adabiy til taraqqiyotiga ta'sirini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv asosida bir nechta lingvistik metodlardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi umumiy tilshunoslik nazariyasi, dialektologiya hamda adabiy til me'yorlari haqidagi ilmiy qarashlarga tayanadi.

Avvalo, **qiyosiy-tahliliy metod** asosida o‘zbek tilining qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shevalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari o‘zaro solishtirildi. Ushbu metod yordamida shevalar va adabiy til o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlar aniqlanib, ularning o‘zaro ta’sir mexanizmlari belgilandi.

Tadqiqot jarayonida **tavsifiy (deskriptiv) metod**dan ham keng foydalanildi. Bu usul orqali shevalarga xos til birliklari tizimli ravishda bayon qilindi hamda ularning adabiy til me’yorlari bilan munosabati izohlandi. Shuningdek, dialektal birliklarning nutq jarayonidagi funksional xususiyatlarini ochib berishda **kontekstual tahlil** usuli qo‘llanildi.

Badiiy matnlar asosida olib borilgan kuzatishlarda dialektal unsurlarning qo‘llanishi, ularning obrazlilikni kuchaytirish va milliy koloritni ifodalashdagi o‘rni aniq misollar orqali tahlil etildi. Bu jarayonda lingvostilistik yondashuvdan foydalanilib, shevalarning estetik va uslubiy imkoniyatlari baholandi.

Tadqiqotning empirik bazasini o‘zbek shevalariga oid ilmiy manbalar, dialektologik lug‘atlar, shuningdek, badiiy adabiyot namunalari tashkil etadi. Tahlil jarayonida nazariy umumlashtirish, tizimlashtirish va xulosalash metodlari asosida ilmiy natijalar shakllantirildi. Mazkur metodologik yondashuv shevalarning adabiy til taraqqiyotidagi o‘rnini har tomonlama va izchil tahlil qilish, ularning lingvistik hamda funksional ahamiyatini asoslash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar

O‘zbek tilidagi shevalarning adabiy til taraqqiyotiga ta’sirini aniqlash jarayonida fonetik, leksik va grammatik sathlar kesimida tahlil olib borildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, shevalar adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishida ichki manba sifatida muhim rol o‘ynaydi hamda til tizimining dinamik xususiyatini ta’minlaydi.

Fonetik xususiyatlarning ta’siri

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ayrim hududiy shevalarda unli va undosh tovushlarning talaffuzidagi o‘ziga xosliklar adabiy til me’yorlarining shakllanishiga bilvosita ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, qarluq lahjasi asosida shakllangan adabiy til tizimida ayrim fonetik hodisalarning me’yorlashuvi tarixiy taraqqiyot jarayonida

shevalar bilan uzviy bog‘liq holda kechgan. Qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga xos fonetik belgilar esa asosan og‘zaki nutqda faol saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ayrim hollarda badiiy matnlar orqali yozma nutqqa ham kirib kelgan.

Bu jarayon tilning tabiiy evolyutsiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, fonetik variantlarning mavjudligi nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi va milliy koloritni saqlashga xizmat qiladi.

Leksik boyish jarayoni

Tadqiqot natijalari shevalarning adabiy til lug‘at tarkibini boyitishda alohida o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Hududiy nutqda faol qo‘llaniladigan ayrim so‘z va iboralar vaqt o‘tishi bilan umumxalq iste‘moliga o‘tib, adabiy tilning faol qatlamiga qo‘shilgan. Ayniqsa, maishiy hayot, dehqonchilik, hunarmandchilik va milliy urf-odatlariga oid leksik birliklar shevalar orqali adabiy tilni semantik jihatdan boyitgan. Badiiy adabiyotda dialektal so‘zlardan foydalanish obrazlarning tabiiyligini ta‘minlash, qahramon nutqini individuallashtirish va voqea-hodisalarni real tasvirlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Natijada sheva elementlari stilistik vazifa bajarib, adabiy tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi.

Grammatik xususiyatlarning o‘zaro ta‘siri

Grammatik sathda shevalar va adabiy til o‘rtasidagi munosabat ko‘proq morfologik shakllar va ayrim sintaktik konstruksiyalar misolida kuzatildi. Ba‘zi shevalarda uchraydigan qo‘shimcha variantlari yoki fe‘l shakllari og‘zaki nutqda faol bo‘lsa-da, adabiy til me‘yorlari doirasida ular tanlab qo‘llanadi. Bu holat adabiy tilning normativ xususiyati bilan izohlanadi.

Shu bilan birga, ayrim grammatik birliklarning tarixiy ildizlari shevalarda saqlanib qolgan bo‘lib, ular til tarixini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. Bu jihat shevalarning nafaqat zamonaviy til jarayonida, balki tarixiy-lingvistik tadqiqotlarda ham ahamiyatli ekanini ko‘rsatadi.

Zamonaviy kommunikativ makonda shevalar

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va kundalik og‘zaki muloqotda dialektal unsurlar faol

qo'llanilmoqda. Bu jarayon ayrim hollarda adabiy til me'yorlarining yumshashiga olib kelayotgan bo'lsa, boshqa tomondan, milliy o'ziga xoslikni saqlash va tilning jonli rivojlanishini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, shevalar adabiy tilga qarama-qarshi hodisa emas, balki uning tarkibiy va tarixiy asosini tashkil etuvchi muhim omildir. Ular tilning lug'aviy, fonetik va uslubiy imkoniyatlarini kengaytiradi hamda nutqning tabiiyligini ta'minlaydi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar o'zbek tilidagi shevalar adabiy til taraqqiyotining ichki resursi ekanini, ularning ilmiy asosda o'rganilishi til me'yorlarini takomillashtirish va nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi hududiy shevalar adabiy til taraqqiyotining muhim ichki manbasi hisoblanadi. Fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar kesimida olib borilgan tahlillar shevalarning adabiy til me'yorlarini boyitish, obrazlilik va ifoda imkoniyatlarini kengaytirish, milliy koloritni saqlashdagi ahamiyatini aniq ko'rsatdi.

Badiiy adabiyot va og'zaki nutq tahlillari natijasida shevalarning stilistik va kommunikativ funksiyalari ham ochib berildi. Ayniqsa, dialektal unsurlar badiiy matnlarda qahramon nutqini individualizatsiya qilish, voqea-hodisalarni hayotiy tasvirlash va o'quvchi e'tiborini jalb qilishda samarali vosita ekanligi aniqlandi.

Shuningdek, zamonaviy kommunikativ makondagi shevalar, jumladan, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalarida faol qo'llanilishi, adabiy tilning tabiiy rivojlanishiga xizmat qilayotganligi ko'rsatildi. Bu esa shevalarning nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ahamiyatini ham tasdiqlaydi.

Natijada tadqiqot shuni ko'rsatadiki: shevalar va adabiy til o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, tilning lingvistik boyligi va madaniy o'ziga xosligini saqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'zbek dialektologiyasi va adabiy til nazariyasida yanada chuqurroq tadqiq etilishi zarur.

Tavsiya: Shevalarni o'rganish va ularni adabiy til bilan integratsiyalash bo'yicha keyingi tadqiqotlar til me'yorlarini takomillashtirish va milliy madaniyatni rivojlantirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Shuhrat. *O'zbek shevalari va ularning adabiy til bilan munosabati*. Toshkent: Fan, 2015.
2. Shukurov Abduqodir. *O'zbek tili dialektologiyasi: hududiy xususiyatlar*. Toshkent: Akademnashr, 2018.
3. Qilichev Eshmuhammad. *Adabiy til va shevalar: nazariy tahlil*. Toshkent: O'zbekiston, 2016.
4. Alisher Navoiy. *Xamsa*. Toshkent: Sharq, 2010.
5. Abdulla Qodiriy. *O'tgan kunlar*. Toshkent: Sharq, 2012.
6. Akbarov, T. (2020). *O'zbek tilining zamonaviy shevalari va ularning ijtimoiy kommunikativ roli*. Filologiya fanlari jurnali, 4(2), 45–59.
7. Ergashev, S. (2019). *Badiiy matnlarda dialektal birliklarning ifodaviy imkoniyatlari*. Til va adabiyot, 3(1), 22–37.
8. Karimova, N. (2021). *O'zbek tili fonetik tizimida shevalarning o'rni*. O'zbek tili va adabiyoti, 5(2), 14–28.